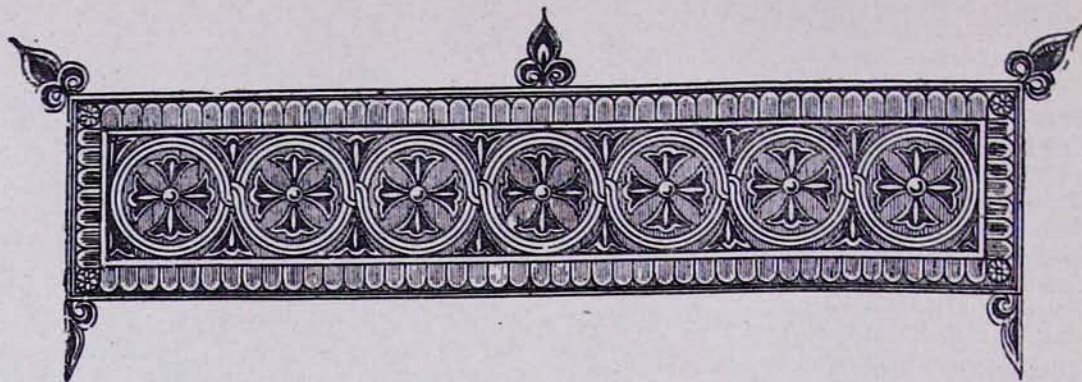

Ս. ԳՈՒԱՆՋՅԱՆ

ՏՐԱՆՍԻԼՎԱՆԻԱՅԻ ՀԱՅԵՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ԱԶԳԱՅԻՆ ԻՆՔՆՈՒՐՈՒՅՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ՀԱՄԱՐ*

8. ՏՐԱՆՍԻԼՎԱՆԻԱՅԻ ՀԱՅԵՐԻ ԵՐԿԴԱՐՅԱՊԱՅՔԱՐԸ ՀԱՅԱՍՏԵՍ ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ՀԱՄԱՐ (1715—1930 թ. թ.)

Տրանսիլվանիայի հայերի ավանդապահ զանգվածները ավելի քան երկու հարյուր տարի շարունակ համառ ու երկար պայքար են մղել Տրանսիլվանիայի լատին եպիսկոպոսի իշխանությունից դուրս գալու, իրենց սեփական ազգային հայածես եպիսկոպոսությունը վերականգնելու և նրա միջոցով հայրենի ավանդությունները և հայոց լեզուն պահպանելու համար:

Տրանսիլվանիայի հայերի պատմության վաստակավոր ուսումնասիրող Հ. Գ. Գովրիկյանի կարծիքով, Ավստրիայի կայսր Կարոլուս Զ-ի 1733 թվականի օգոստոսի 11-ի հրովարտակով է միայն, որ Տրանսիլվանիայի հայերը անցել են լատին եպիսկոպոսի իրավասության տակ¹⁷³: Սակայն ինչպես նշում են տրանսիլվանահայ պատմաբաններ Խ. Լուբաչյանն ու Խ. Սոնկոտյանը, հիշ-

յալ 1733 թվականից շատ առաջ, Վրդարյանի մահից (1715 թ.) քիչ հետո, սկսած 1716 թվականից, Տրանսիլվանիայի Մարտոնֆի Գեորգ լատին եպիսկոպոսը, որի նստաղեղին Ալբա Յուլիա քաղաքն էր, ինքնակոչ կերպով և առանց ոչ ոքի հանձնարարության, շարունակ խառնվել է հայերի եկեղեցական ներքին գործերին:

Լատին եպիսկոպոսը իբր կարծել է, թե Վրդարյան եպիսկոպոսը քանի որ իր ժամանակին իրավունք է ունեցել կառավարելու ամբողջ Տրանսիլվանիայի նաև ոչ հայ կաթոլիկ թեմը, ապա ինքը ևս այժմ իրավասություն ունի Տրանսիլվանիայի հայոց անհովիվ թեմը ղեկավարելու, մինչև Հռոմի կողմից հայերի համար նոր հովիի նշանակումը: Սակայն հանուն ճշմարտության պետք է նշել, որ Վրդարյանը լատին եպիսկոպոսի կողմից իրավասություն էր ստացել նրան հաջորդելու, քանի որ լատին առաջնորդը վտարվել էր բողոքականներից, այնինչ Մարտոնֆին ոչ ոքից չէր ստացել հանձնարարություն հայ թեմը ղեկավարելու համար: Մյուս կողմից, Վրդարյանը հնարավորություն է ունեցել խոսելու կաթոլիկ հավատացյալների լեզվով, քանի որ նա տիրապետում էր հայերենից բացի նաև լատիներենին, հունգարենին և գերմաներենին և ծանոթ էր նաև լատին եկեղեցու ծիսակա-

* Շարունակված «էջմիածին» ամսագրի 1964 թվականի № ԺԲ-ից, 1965 թվականի № Ա-ից և 1966 թվականի № Բ-ից, Գ-ից և Դ-ից:

¹⁷³ Հ. Գ. Գովրիկյան, «Իրանսիլվանիոյ հայոց մետրապոլիսը», էջ 98:

տարությանը, հակառակ սրան՝ Մարտոնֆին ոչ հայերեն գիտեր և ոչ էլ հայ ծեսին էր ծանոթ¹⁷⁴։

Նշված 1733 թվականից առաջ, Տրանսիլվանիայի հայերի լատին եպիսկոպոսից կախման մեջ գտնվելու օգտին են խոսում նաև հետևյալ անառարկելի փաստերը։ Կարևոր է այն, որ վենետիկից, դեռևս 1720 թվականին Գեոլա ուղևորվող Հովնան եպիսկոպոսը, իր հետ նաև հատուկ գրություններ էր տանում, ուղղված Տրանսիլվանիայի լատին եպիսկոպոսին, որն ընդունելով Հովնանին, իրեն փոխանորդ կարգեց հայկական եկեղեցիների վրա և նույն ժամանակ նրան հրամայեց գրողմի խորհուրդը կատարել մկրտությունից հետո և հոռմեական ձևով կառավարել նրանց¹⁷⁵։ Դարձյալ նույն Հովնան եպիսկոպոսը 1721 թվականին Մախիթար արքանորդի գրած իր նամակում հայտնում էր, որ Հոռմի սուրբ Ժողովը Տրանսիլվանիայի եպիսկոպոսին գրել էր այն մասին, որ «Ընդէ՛ր թոյ տաս որ Տէր Մինասն խառնակէ՛ զպահան հայոց, ըստ սովորութեան Եկեղեցւոյն իւրեանց զոր ունին, որովհետեւ են միացեալք հաւատով ընդ մեզ»։ Լատին եպիսկոպոսը, ժողով գումարելով Տրանսիլվանիայի շորս հայկական եկեղեցիների մեծերի ներկայութեամբ, դատափետելով Տեր Մինասին, հետ վերցրեց նրանից այցարարի և տեղապահութեան գիրը և հեռացրեց նրան իր պաշտոնից¹⁷⁶։

Այս հարցի շուրջ կարևոր է նաև Բուխարեստի պետական արխիվում պահվող անտիպ մի փաստաթղթի սփռած լույսը։ Այն 1726 թվականին Կարոլուս Զ կայսրի կողմից Գեոլա հայաքաղաքին տրված հրամանագրի հայերեն թարգմանությունն է, որից մի անգամ ևս երևում է, որ այդ թվականից հիշյալ քաղաքի հայ եկեղեցին ենթարկվում էր Տրանսիլվանիայի եպիսկոպոսի՝ իրավասութեանը։ Հրամանագրի ԺՊ հոդվածում ասված էր հետևյալը. «Կարենայ այս հայոց ազգը քահանայ իրեն ունենալու ի մէջ այսմիկ քաղաքին, ի ներքոյ Արեւելի եպիսկոպոսին հնազանդութեանը (ընդգծումը մերն է—Ս. Ք.)»¹⁷⁷։

¹⁷⁴ Chr. Lukacs, „Historia.., էջ 74, 133: Szongott Kristóf, Szamosújvár, szab. kir. város, Monográfiája, 1700—1900, Szamosújvart, 1901, I. էջ 288—299.

¹⁷⁵ Հ. Ղ. Տայան, «Մայր դիւան», էջ 22:

¹⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 24:

¹⁷⁷ Հիշյալ հրամանագրի արտագրությունը մեզ տրամադրեց Բուխարեստից պր. Տ. Մեղեքյանը, որի համար հայտնում ենք մեր շնորհակալությունը։

Այսպիսով, վերահիշյալ փաստերի հիման վրա կարելի է եզրակացնել, որ Գովրիկյանի կողմից նշված թվականից դեռ 14 տարի առաջ, Տրանսիլվանիայի հայերը արդեն իսկ գտնվում էին լատին եպիսկոպոսից կախման մեջ։ Մենք կարծում ենք, որ Գովրիկյանի հիշատակած 1733 թվականը վերաբերում է ոչ թե Տրանսիլվանիայի ամբողջ հայության կախվածությանը, որոնց վրա, ինչպես տեսանք, դեռ 1716 թվականին, Վրդարյանի մահից անմիջապես հետո, անկող կերպով իր թաթը տարածել էր Տրանսիլվանիայի լատին եպիսկոպոսը, այլ միայն Նդիսարեթուպոլսի հայությանը, քանի որ 1731 թվականին է, որ նրանք բռնի կաթոլիկացվեցին և դարձյալ 1733 թվականին Կարոլուս Զ կայսրի կողմից հիշյալ քաղաքին տրված հրովարտակում է, որ հայերին հրամայվում է ենթարկվել հիշյալ եպիսկոպոսին։ Փաստերը անվիճելի կերպով ապացուցում են, որ 1716 թվականից սկսյալ Տրանսիլվանիայի հայոց թեմի փաստական ղեկավարը դարձել էր լատին հունգարացի եպիսկոպոսը, իսկ Հոռմի Պրոպագանդան, ինչպես նաև Ավստրիայի կայսրը, որպես այդպիսին են նկատի ունեցել նրան։

Հետագա էջերում ցանկանում ենք կանգ առնել Տրանսիլվանիայի հայության կողմից ավելի քան երկու հարյուր տարի շարունակ իրենց ազգային եպիսկոպոսությունը վերականգնելու համար մղված հերոսական պայքարի հիշատակության արժանի առանձին դրվագների վրա, որոնք դեռևս անհրաժեշտ չափով ուշադրության չեն արժանացել ուսումնասիրողների կողմից։

Հայերի պայքարը իրենց իրավունքների վերականգնման համար դեռ շատ վաղուց է սկսվում։ Այդ մասին Գովրիկյանը գրում է, որ «թեպետ ելած են երբեմն երևելի մարդիկ, որ նորոգել ուզած են հայ եպիսկոպոսությունը Դրանսիլվանիո մեջ, բայց մեկ կողմանե ներքին անմիաբանությունը, մյուս կողմանե գերագույն իշխանությունը չեզոք դիրք բռնելը, բայց մանավանդ Հունգարիո կողմանե գրով, խոսքով ու գործով ցուցուցած սաստիկ հակառակությունն ու ընդդիմադրությունն»¹⁷⁸ այն վիճակին հասցուցած են Դրանսիլվանիո Հայոց Եկեղեցւոյն իրերն, որ կղերը բավական ժամանակ այս բանիս դեմ, հուսահատ պատերազմ մը մղելեն ետև՝ տեսնելով, թե ամեն բան անօգուտ է, ստիպ-

¹⁷⁸ Հայ ազգային եպիսկոպոսության վերականգնման դեմ ցույց տրված ընդդիմությունը պետք է նշել, որ հանդես էր եկել Ավստրո-Հունգարիայի իշխող շրջանների մոտ։

վեցավ լուել և լատին եպիսկոպոսին վերին իրավասությունն ընդունել¹⁷⁹:

Հայերի ձախողանքին նախ և առաջ պատճառ եղավ նրանց ներքին անմիաբանությունը:

Վրդարյան եպիսկոպոսի մահից անմիջապես հետո, 1715 թվականի մայիսի 20-ին, Գյուրգեն Սենտ Իմրենում գումարված Տրանսիլվանիայի հայ մեծամեծների ընդհանուր ժողովը եպիսկոպոսի ընտրության հարցում չկարողացավ որևէ դրական որոշման հասնել:

Վրդարյան եպիսկոպոսը մահանալով 1715 թվականին, իր աթոռը կտակել էր կամենիցացի հայտնի մատենագիր Ստեփանոս Ստեփանյան Ռոշբային, սակայն հայերի անմիաբանության հետևանքով, Ստեփանոս Ռոշբայի թեկնածության շուրջ հնարավոր չեղավ համաձայնություն գոյացնել և այս վերջինս մնաց միայն իբրև Տրանսիլվանիայի հայերի այցաբար:

1719 թվականին Մխիթար արքահայրը Տրանսիլվանիա է ուղարկում իբրև այցաբար Կարենցի խաչատուր վարդապետին, որի մասին սակայն ժողովրդի մեջ շփոթ կարծիքներ ծագեցին, ըստ որի ոմանք կարծեցին, թե նա ցանկություն ունի դառնալու Տրանսիլվանիայի հայոց եպիսկոպոս: Մխիթար արքայի կենսագրության մեջ այս մասին գրված է. «Հավատալով հայազգի դրանսիլվանիացի Մինաս քահանայի մը խոսքերուն, ժողովրդյան մեկ մասը մտածեց ուրիշ վարդապետ մը ղեկ իրենց առաջնորդ, վախճալով, թե միաբանությանս ձեռքը կանցնի մշտնջենապես այն պաշտոնը: Մխիթար, տեսնելով ժողովրդյան տարաձայնությունը, խաչատուր վարդապետին կանչեց Վենետիկ¹⁸⁰, Հիշյալ Մինաս քահանան, պետք է կարծել, որ Եղիսարեթուպոլսում գործող և եպիսկոպոսության իբրև թեկնածու իրեն համարող Մինաս Խնկանոսյանն էր և ոչ Գեուլայի Մինաս Թորոսյանը, քանի որ վերջինիս մասին Մխիթարյան գործիչների գրած նամակներում նպաստավոր տողեր են գտնում: Ինչ վերաբերում է Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության կողմից Տրանսիլվանիայի թեմի առաջնորդության մշտնջենական պաշտոնը իրեն սեփականացնելուն, ապա փաստերը հերքում են այդ: Սակայն եթե հետագա դպրերի դասավորմամբ իսկապես Վենետիկի իրավասության տակ ան-

ցած լիներ Տրանսիլվանիայի հայոց թեմը, Մխիթարյան ավանդապահ հայրերը ուժացման ամենի ակնքներին կկարողանային փրկել պատվական մի գաղութի շառավիղներին:

Իրականում հայերի կախումը լատին եպիսկոպոսից ժամանակավոր պետք է լիներ, սակայն այդ «ժամանակավոր» կոչված շրջանը տևեց ավելի քան երկու հարյուր տարի: Ըստ Գովրիկյանի, հայերը նույնիսկ որոշել էին համակերպվել նրան, որին կուղարկի Հռոմը, սակայն պապը այնպես էլ ոչ որի չուղարկեց:

Թեև պետք է նշել, որ պապը Վրդարյանի մահից հետո հատկապես շատ էր մտահոգված Տրանսիլվանիայի հայերի ճակատագրով, ինքնին հասկանալի է, որ նրա մտահոգության առարկան էին դեռևս կաթոլիկության չհարած հայերը: Ահա թե ինչու «առաքելական գահը», — ինչպես գրում է Ըստկարյանը, — ժամանակ ժամանակ այցելում էր կաթոլիկներ, որոնք ուղղափառ հավատո անարատ պահպանության վրա կհանդիման¹⁸¹: Ահա այդ այցելուների թվում նշանավոր էր, ինչպես ասացինք, Լեհաստանից եկած Ստեփանոս Ռոշբա հայ մատենագիրը: Սակայն սրանից հետո կվովի հայ կաթոլիկ արքեպիսկոպոսության իրավասությունը Տրանսիլվանիայի հայերի նկատմամբ հետզհետե թուլանում և աննշան է դառնում, եթե չհաշվենք երբեմն Տրանսիլվանիայից հայկական ծեսով ձեռնադրվելու համար կվով գնացող հայ հոգևորականներին, թեև պետք է ասել, որ ձեռնադրվելու նպատակով հաճախ գնում էին նաև Հռոմ, Վենետիկ ու Վիեննա: Տրանսիլվանիայի լատին եպիսկոպոսը, որ մինչ այդ էլ, ինչպես նշվեց, կարևոր իրավասություններ ուներ տեղի հայերի նկատմամբ, այժմ Կարլոլու Զ կայսրը իր 1726 և 1733 թվականների հրովարտականքով երկու հայաքաղաքներին և հետևաբար Տրանսիլվանիայի բոլոր հայերին պաշտոնապես ղնում էր նույն եպիսկոպոսի գերիշխանության տակ, որպեսզի նա մի կողմից մոտիկից հսկի նշանց վրա և հոգ տանի հայերի կաթոլիկությունը անխախտ պահելու, իսկ մյուս կողմից էլ հայադավան հայերին իրենց ծեսով արարողություն կատարելը և կամ երկրում հաստատվելը թույլ չտալու համար: Եվ այսպես, 1726 թվականին Գեուլայի հայերին տրված հրովարտակի ԺԴ հոդվածում, բացի Արտեալի եպիսկոպոսից հայերին կախման մեջ գնելուց, խստությամբ նախատեսվում էր

¹⁷⁹ Զ. Գ. Գովրիկյան, «Դրանսիլվանիայի հայոց մետրապոլիսը», էջ 98:

¹⁸⁰ Զ. Բորոսյան, «Վարդ Մխիթարյան», Վենետիկ, 1901 թ., էջ 345, 356:

¹⁸¹ Զ. Վ. Ըստկարյան, «Եկեղեցական պատմություն», էջ 384:

նաև, որ «Արևելեան հայքն ի շորորորդում հասարակ Քաղկեդոնի ժողովոյ դատապարտեցեալքն հերետիկոսացն, այսինքն Քեոս-կորոսի և այլոցն հետևողքն, ամենեկին չի թողուն ներս մտնելու և զիրեանք բառնալու, զարտ էթէ իրենցմանէ մեկը կամ մեկալը միայն պարզելնութեան պատճառան երկրին մէջ անցնելով և վասն այնորիկ քիչ ժամանակ այնտեղն ուշանալու պատահէր, անբան ևս առանել զարարողութիւն հաւատոյ, ոչ յայտնապէս և ոչ զաղտնի կամ ծածուկ իրենց թողութիւն»¹⁸²։

Եղիսաբեթուպոլսի հայերի բռնի կաթողիկացումից երկու տարի հետո, Կարոլոս Զ կայսրը 1733 թվականին նույն հայաքաղաքի հայերին տված իր հրամանագրով է՛լ ավելի էր ուժեղացնում հայերի կաթողիկացումը լատին եպիսկոպոսից։ Հրամանագրի 4-րդ հոդովածում ասված էր. «Եվ վասնզի այս հայերը Տրանսիլվանիայի լատին եպիսկոպոսն կախում ունին ու պիտի ունենան՝ անոր համար եպիսկոպոսական իշխանության պարտականութիւններն ըլլա, որ հսկե, թե հոռմական ուղղափառ հայ արարողութիւնն ըստ պատշաճի պահպանվի. և արեւելեան հայ հերձվածողները հանվանե Եվ տիրեսի, Դիոսկորոսի և ուրիշներու դատապարտութեան արժանի վարդապետութիւններն այս աղգն հետացվին։ Բաց ասկե, այս եպիսկոպոսը հոգ տանի, որ նվազ ծանոթ չմիացալ հայ աստվածային պաշտամունք մեր Տրանսիլվանիո իշխանութեան մեջ կատարվելու կամ վերոհիշյալ մոլորութեան հետևողները՝ երկրին մեջ մտնելու թող չտրվին և իրենց հոն բնակիր չներվի...»¹⁸³ (ընդգծումներն մերն են—Ս. Ք.)։

Մի բանի տարի անց հայոց ազգային եպիսկոպոսութեան հարցը կրկին է արծարծվում։ Գեոլացի Մինաս վարդապետ Թորոսյան-Չվածեղյանը փորձում է դառնալ Տրանսիլվանիայի հայոց եպիսկոպոս։ Մինասը կայսրի խոստովանահոր միջոցով ցանկանում էր հասնել իր նպատակին։ Սակայն 1736 թվականի սեպտեմբերի 23-ին Եղիսաբեթուպոլսի հայ մեծամեծներին 24 հոգի, ժողովրդապետ Մինաս վարդապետ հնկանոսյանի գլխավորությամբ, հատուկ գրութիւն գրեցին գեոլացի Մինաս Թորոսյանի թեկնածութեան դեմ։ Մի տարի անց, երբ կրկին հանդես եկավ Մինաս Թորոսյանի թեկնածութեան հարցը 1737 թվականի հու-

լիսի 18-ի գրութեամբ, Եղիսաբեթուպոլսի մեծամեծները դարձյալ հնկանոսյանի գլխավորությամբ դիմելով կայսրի խոստովանահորը, գրում էին, որ ինչպես իրենց նախորդ նամակով, այս անգամ ևս հայանում են, թե չլինի թե թողնի Տեր Մինասին եպիսկոպոս լինել, բանի որ նա իրենց ամենեկին պետք չէ¹⁸⁴։

Մխիթար Արքահոր ավագ աշակերտներից տրանսիլվանացի Զ. թ. Հովհաննիսյանը (իմա՝ Մեղիաշցի) Վիեննայից 1737 թվականի հունիսի 15-ին գրած իր նամակում ուշագրավ տեղեկութիւններ է հաղորդում հնկանոսյանի մասին, որը մեծ կաշառքով փորձում էր տիրանալ Տրանսիլվանիայի հայոց առաջնորդական աթոռին, իսկ մյուս կողմից, Մինաս Թորոսյանն էլ սպասում էր նույն Վիեննայում կայսրի վերադարձին, որպէսզի նրանից ստանա եպիսկոպոսական թագը։ Ահա մի հատված հայոց առաջնորդութեան հարցը լուսաբանող այդ կարևոր փաստաթղթից. «Մինչ եկն (պաշտպանվելու) Տէր Մինասն) ի Վիեննա, պարծէր և ասէր, թէ աղաչայ Պետրոսն 240 000 դոլար զնէ, որպէսզի ինքն լինիցի (այսինքն Տէր Մինասն հնկանոսեան) եպիսկոպոս ի վերայ Պաշտպանի, զի ինքեանք ոչ կամին ընդունիլ զգերապատուելի Տէր Մինասն կեռացին եպիսկոպոս...» ... իրաւութիւնք գերապատուելի Տէր Մինասին արդէն իսկ կատարեցան, միայն սպասէ տիբլումային. և գալստեան թագաւորին ի Լուքսեմպուրգէն, որպէսզի գնացեալ առաջի նորա՝ ընկալի ի ձեռանէ նորա ի պարանոց իր զխաչն եպիսկոպոսական, և զթագն հայրապետական, զոր տացէ Աստուած մեր...»¹⁸⁵։

Այս անգամ, ինչպես տեսանք, Տրանսիլվանիայի հայոց եպիսկոպոսի հարցը վիժվեց հնկանոսյանի կողմից Վիեննայում կատարած իր բանակցութիւնների միջոցով։ Սակայն այս հարցի ձախողման պատճառը պետք է կարծել, որ միայն անձնական չէր, այլև արդյունք էր երկու դորեղ հայաքաղաքների՝ Գեոլայի և Եղիսաբեթուպոլսի միջև սկսած կատաղի մրցակցութեան։ Ի դեպ, պետք է նշել, որ գեոլացի Մինաս Թորոսյանը եպիսկոպոս դառնալու դեպքում, դարձյալ Գեոլան էր դառնալու հայ գաղութի առաջնորդանիստ կենտրոնը, ուրեմն հնարավոր էր, որ գրանով Եղիսաբեթուպոլսի կողմէն իր մինչ այդ ունեցած իշխող դիրքը Տրանսիլվանիայի մնացած հայաբնակ վայրերի

¹⁸² Բուխարեստի պետական արխիվի վավերագիր, ընդօրինակութիւն Ս. Մելքոնյանի։

¹⁸³ Զ. Գ. Գովրիկյան, «Հայք յեղիսաբեթուպոլս», Ա, էջ 77—78։

¹⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 223—229։

¹⁸⁵ Զ. Ղ. Տայան, «Մայր դիւան...», էջ 69։

վրա, դրան իբր պատասխան, Նդիսաբեթուպոլիսն իր հերթին առաջ էր քաշում իր թեկնածուին և եպիսկոպոսական Աթոռը իր մոտ հաստատելու միջոցով ուղղում էր ոչ միայն պահպանել իր իշխող դիրքը, այլև մասամբ ստվերի տակ թողնել օտարների կողմից արդեն իսկ հայոց մետրապոլիսը համարվող Գեղան:

Անցնում է միայն երեք տարի և այս ձախողումից հետո, 1740 թվականին, կրկին օրակարգի հարց է դառնում հայ եպիսկոպոսի ընտրության խնդիրը: Դարձյալ Տրանսիլվանիայում գործող Մխիթարյան Հ. Թ. Հովհաննեսյանը 1740 թվականի մայիսի 1-ին Կլուժից Մխիթար արքային իր գրած նամակում տեղեկացնում է, որ դեռ նոր պապի ընտրության մասին հայտնի չէ, և որ «Մինչև ցայժմ ոչ եղին զնոր մաճառ եպիսկոպոս ի վերայ Դրանսիլվանիոյ: Նմանապէս հայքն ասէին, թէ յայսմիկ ամսոյ հաւաքեցին ամենայն քահանայք հայոց, և ամենայն դատարք նոցա, և իշխանք ի Կեղայ առ ի առնել զժողով վասն իրաց իրենաց և վասն ընտրութեան հայոց եպիսկոպոսին»¹⁸⁶: Հավանաբար հայերի կողմից այդպիսի մի քայլի դիմելու ամենահարմար ժամանակը այդ է համարվել, քանի որ տվյալ շրջանում ոչ Հռոմի պապն էր ընտրված և ոչ էլ Տրանսիլվանիայի նոր եպիսկոպոսն էր բազմել Աթոռին. հետևաբար հայերը իրենց անկախ էին զգացել: Դժբախտաբար մենք ոչինչ չգիտենք այդ ժողովի կայանալու և նրա որոշումների մասին. սակայն մի բան պարզ է, որ հայերը որևէ դրական արդյունքի չեն կարողացել հասնել, քանի որ սրանից հետո էլ անխափան շարունակվել է լատին եպիսկոպոսի իշխանությունը նրանց նկատմամբ: Մենք ոչինչ չգիտենք 1740 թվականին Գեղայում գումարված ժողովի արդյունքների և եպիսկոպոսական թեկնածուի անձնավորության մասին, սակայն պետք է կարծել, որ նույն Մինաս Թորոսյանն է դարձյալ առաջադրվել գեղացիների կողմից այդ պաշտոնին, և կրկին վերջացած պետք է լինի, ինչպես աւագինք, անհաջողությամբ: Մեր ասածի օգտին է խոսում հատկապես այն փաստը, որ հիշյալ գումարված ժողովից միայն մեկ տարի անց՝ 1741 թվականին Մինաս Թորոսյանը դարձյալ հեռացվում է իր պաշտոնից և նույնիսկ արտաքսվում քաղաքից: Հ. Թ. Հովհաննեսյանը Մխիթար արքահոյր Բաշբալովից (իմա՝ Նդիսաբեթուպոլիս) 1741 թվականի հոկտեմբերի 25-ին գրած նամակում այդ մասին ցավով տեղեկացնում էր.

«... ԶԿեղայի Տէր Մինաս աւագերէցն իջուցեալ են ի պաշտօնէ, և արտաքսեալ ի քաղաքէն, որ ի քսան վեց ամաց հետէ եղեալ էր աւագերէց անդ, և զայնքան բարերարութիւնս արարեալ էր քաղաքին: Եւ այսոցիկ բնակից պատճառն է չքահանայ մի Տէր Նիկօլ անուամբ...»¹⁸⁷: Ինչպես անցյալում, այնպես էլ այժմ Մինաս Թորոսյանի պաշտոնազրկման և արտաքսման մեջ առաջնային դեր պետք է որ ունեցած լինէր անկասկած Տրանսիլվանիայի լատին եպիսկոպոսը, որը ելնելով իր շահերից, միշտ էլ զեմ է եղել հայ ազգային եպիսկոպոսության վերականգման գործին և իր ամբողջ կարելին արել է միշտ էլ վիժեցնելու հայերի ամեն տեսակի փորձերը: Բնիկ տրանսիլվանացի հայ նշանավոր աշխարհագրագետ և վեներտիկի Մխիթարյան Միաբանության Արքահայր Հ. Ստեփան Գյուլբեր Ագոնցը նշում էր լատին եպիսկոպոսի հսկա եկամուտների մասին, գրելով. «Տարեկան հասք եպիսկոպոսին անցանի զ30 հազարու, զոր ոմանք զ40 հազար ֆիորին հասուցանեն»¹⁸⁸:

Սակայն այս բոլորով հանդերձ, հայերը չեն թուլացրել պայքարը: Ի վերջո 1758 թվականին Մարիա Թերեզա կայսրուհին դարձյալ Մինաս Թորոսյանին (Չվածեղյան) նշանակում է Տրանսիլվանիայի հայոց եպիսկոպոսության թեկնածու, սակայն այս անգամ էլ այն մերժվեց Նդիսաբեթուպոլիսի խորհրդական Թեոդորոս Դանիելյան-Խնկանոսյանի կողմից, որը դարձյալ ցանկանում էր իր եղբոր՝ Մինաս Խնկանոսյանին տեսնել բաղձած եպիսկոպոսական աթոռին: Այդ անմիաբանության ժամանակ է, որ Ալբա Յուլիայից եպիսկոպոսի կողմից մի քանի կանոնիկոսներ եկան և որոշեցին հարցը քննել Գեղայի Ս. Սողոմոն հայոց տաճարում, սակայն հայ կանայք, ինչպես մի տեղ ասացինք, կարծեղով, որ վերջիններս եկել են վերջ տալու նաև հայ ծեսին, քարկոծելու սպառնալիքով եկեղեցուց ներս չթողեցին նրանց: Եվ այսպես դարձյալ ամեն ինչ վերջացավ ապարդյուն: Պատմաբան Խ. Սոն-

¹⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 98—ձն:

¹⁸⁸ «Աշխարհագրութիւն շորից մասանց աշխարհի, մասն երկրորդ, Եւրոպա», հատոր Դ, Վենետիկ, 1802 թ., էջ 323:

Թե ինչքան պատկառելի էր տվյալ ժամանակաշրջանի համար այդ գումարը, կարելի է հետեցնել այն փաստից, որ Մարիա Թերեզա կայսրուհին պրուսիական պատերազմի հետևանքով Նդիսաբեթուպոլիսի հայերից խնդրել էր պարտքով տալու միայն 25 000 ֆիորին, որը հավասար էր 5000 ոսկու (տե՛ս «Հայք յնդիսաբեթուպոլիս...», Ա, էջ 304—305):

¹⁸⁶ Հ. Ղ. Տայան, «Մայր դիվան...», էջ 299—ԿԲ:

կոտլանի կարծիքով, եթե հիշյալ թնոգորոսը չխանգարեր, Գեոլայի հայ եպիսկոպոսությունը կանդուն կլիներ երկար ժամանակ: Չնայած Մինաս Թորոսյանի անմեղությունը հետո ի հայտ եկավ բոլորի առաջ, սակայն այլևս նա եպիսկոպոս չօծվեց, այլ մնաց իբրև առաքելական տեղապահ և մինչև իր մահը վայելեց Մարիա Թերեզայի կողմից հայ եպիսկոպոսական սեղանի համար տրված 12 000 ֆլորինի դրամագլխի տոկոսները¹⁸⁹։

Այսպիսով Տրանսիլվանիայի հայերի կալվածությունը շարունակվեց դեռևս մնալ լատին եպիսկոպոսից: Մարիա Թերեզա կայսրուհին, կրկնելով իր նախորդներին, 1758 թվականի նոյեմբերի 28-ին հայերին տված հոլովարտական գրեց, որ «Հայերը Դրանսիլվանիո հոռմեական ուղղափառ լատինածես եկեղեցական իշխանությունն կկալվին ու պիտի կալվին...»¹⁹⁰։

Հայերի համար շատ դժվար էր հաշտվել իրենց ինքնուրույն եպիսկոպոսության իրավունքից զրկվելու և հավիտենապես լատին եպիսկոպոսի գերիշխանության տակ մնալու ծանր պարտավորության հետ, քանի որ, ինչպես նշվեց, Վրդաբյանը իր ժամանակին վարել էր նույնիսկ Տրանսիլվանիայի ոչ հայ կաթոլիկների եպիսկոպոսության պաշտոնը:

Ուստի հայերը, առանց հուսահատվելու, համառորեն մաքառելով իրենց սպառնացող ձուլման վտանգի դեմ, պայքարում են իրենց երբեմնի ունեցած իրավունքի վերականգնման համար: Մինաս Թորոսյանի մահից հետո, Գեոլայի հայերը, ինչպես երևում է 1765 թվականի փետրվարի 8-ի քաղաքային ժողովի արձանագրությունից, մեծամեծների բազմաթիվ ստորագրություններով դիմեցին Հռոմ, Տրանսիլվանիայի հայոց համար նոր եպիսկոպոս նշանակելու խնդրանքով: Սակայն դարձյալ հայերի փորձերը անցան ապարդյուն:

Վերոհիշյալ 1765 թվականին հայերի կատարած դիմումից հետո փաստաթղթերի չգոյության հետևանքով, մեզ ոչինչ հայտնի չէ, թե հայերը 85 տարի շարունակ, այսինքն մինչև 1848 թվականի հեղափոխությունը ինչպիսի փորձեր կատարեցին իրենց իրավունքները վերականգնելու համար: Սակայն, անկասկած, Տրանսիլվանիայի հայերը նույն ժամանակաշրջանում ևս պետք է, որ շարունակած լինեն իրենց գերմարդկային ճիգերը գործադրել ազդային եպիսկոպոսության վե-

րականգնման համար: Անշուշտ հետևաբար նորահայտ վավերագրերի միջոցով մեզ պարզ կարող է դառնալ նաև այս շրջանին վերաբերող հայերի կատարած ապարդյուն փորձերի մասին: Տրանսիլվանիայի լատին եպիսկոպոսը հետզհետե ամբապնդելով իր ազդեցությունը հայերի վրա, սկսել էր խառնվել նրանց գրեթե բոլոր գործերին: Այս առթիվ կարծում ենք, որ ավելորդ չի լինի այստեղ մեջ բերել Տրանսիլվանիայի հայերի ներքին գործերում լատին եպիսկոպոսի կողմից կատարված մի շարք միջամտումների վերաբերյալ մեկ քանի փաստեր:

Մի շարք տեղեկություններից երևում է, որ հայ եկեղեցիների բոլոր պաշտոնյաները, սկսած քահանաներից մինչև անգամ տիրացուները և ժամկոչները հայերի կողմից ընտրվելուց հետո պետք է, որ լատին եպիսկոպոսը հաստատեր¹⁹¹։ Եպիսկոպոսը իրավունք ուներ ընտրված երկու թեկնածու քահանաներից իր ցանկացածին հաստատել: Այսպես, օրինակ, 1791 թվականի հոկտեմբերի 25-ին եպիսկոպոսը Նդիսաբեթուպոլսի հոգևոր հովիվ և վիճակի ավագներից անվանեց երկրորդ տեղը ընտրված Անտոն Բագրուպանյանին, փոխանակ հաստատելու Մարկեղոս Չիգիին, որին շատերն է, որ ուզում էին: Սակայն դժգոհները ամենևին չուղեցին Բագրուպանյանին ճանաչել, ուստի հարկ եղավ, որ եպիսկոպոսը բռնության դիմի: Միջամտեցին զավառապետը և զավառի գլխավոր դատավորը: Այսպես երկար ընդդիմությունից հետո հասարակությունը ընդունեց ընտրված Բագրուպանյանին, որին քիչ անց եպիսկոպոսը պատվո կանոնիկոս անվանեց¹⁹²։

Մենք տեսանք նաև լատին եպիսկոպոսի դերը 1731 թվականին աքսորի սպառնալիքով հայերին բռնի կաթոլիկացնելու առթիվ ժողով գումարելու և մի այլ առիթով էլ նոր տոմարը ընդունել տալու կապակցությամբ:

Մի այլ փաստ վկայում է այն մասին, որ Հայոց եկեղեցական բոլոր եկամուտներից սկսած մինչև ամենահետին եկեղեցական սպասն ու զգեստը հայտնի են եղել լատին եպիսկոպոսին: 1740 թվականին լատին եպիսկոպոսի փոխանորդ Կոստալը Նդիսաբեթուպոլսի է գնում, որպեսզի վերին իշխանության ծանուցի Հայ եկեղեցու վիճակի մասին: Նրա կազմած ցուցակներում գրանցված են հոգևոր պաշտոնյաների եկամուտները, զանազան պաշտամունքների և ծիսական արարողությունների ժամանակ նրանց ստացվող

¹⁸⁹ Հ. Գ. Գովրիկյան, «Դրանսիլվանիոյ հայոց մետրապոլիսը», էջ 96—98:

¹⁹⁰ Հ. Գ. Գովրիկյան, «Հայք յնդիսաբեթուպոլիս», Ա, էջ 209:

¹⁹¹ Նույն տեղում, Գ, էջ 402—404:

¹⁹² Նույն տեղում, էջ 431—432:

նալիք եկամտի որոշյալ սակերը և այլն: Յուշակներեց մեկում տեղ են գրավել նաև ոսկեջրած արծաթյա սպասները, ոսկեթել բանված եկեղեցական զգեստները և այլն: Այս բոլորի թվումը ինչ խոսք որ ուշագրավ է և մեր տեղեկությունները կարող է հարստացնել ժամանակին օգտագործված սպասների և զգեստների մասին: Սակայն այստեղ դժվար չէ նշմարել նաև այն, որ ցուցակում ոչինչ չի մոռացվել, և անց են կացվել նույնիսկ հին ուրարները և անգամ պատառոտված շուրջառները¹⁹³: Այս ևս խոսում է լատին եպիսկոպոսից հայերի ուժեղ կախվածության մասին:

Եղած փաստերից երևում է, որ հայերի մոտ հատկապես կաթոլիկական քարոզչությունը ուժեղացնելու գործում լատին եպիսկոպոսը ղեկավար դեր է խաղացել: 1768 թվականի ռուս-թուրքական պատերազմի պատճառով, երբ Մոլդովայից բազմաթիվ հայեր անցան Սեբալիզ, Բալտայի եպիսկոպոսը Հովհաննես Գրեշունյանին հանձնարարեց, որ «Եղիսաբեթոպոլսո եկեղեցականաց ձեռնավորյալքն անոնց հոգևոր պիտույքն երբ հոգա»¹⁹⁴: Նույնպես 1783 թվականի մայիսի 7-ի իր գրությամբ, Տրանսիլվանիայի լատին եպիսկոպոսը, դիմելով Գեոլա հայաքաղաքի հոգևոր հովիվին և հոգևորականությանը, նրանց ուշագրություն է հրավիրում Սուլավայի հայերի վրա, որպեսզի միջոցներ ձեռնարկեն այդ հայերին և կաթոլիկացնելու համար¹⁹⁵: Անշուշտ այս հորդորների հետևանքով է, որ, ինչպես տեսանք, Սուլավա ուղարկվեցին կաթոլիկ հոգևորականներ, որոնց ազգանուններից երևում է, թե նրանք ծագումով պետք է որ Տրանսիլվանիայի հայերից լինեին:

Տրանսիլվանիայի լատին եպիսկոպոսը խառնվում և շարունակ միջամտում էր նաև հայկական կենտրոններում գործող դպրոցների գործերին: Բազմավաստակ պատմաբան Ա. Ալպոյաճյանը ճիշտ կերպով նկատում էր, որ լատին եպիսկոպոսը Մխիթարյաններին դպրոցներ բացելու իրավունք տալու հետ միասին, նա «իր եկեղեցվուն թաթը կերկարեր Մխիթարյան դպրոցին վրա պայմանագրելով, որ «ձեօք բանալի դպրոցք և ուսումնարանք այն գիւղաքաղաքի կարգեալ Գահերիցուն, կամ Ժողովրդապետի տեղւոյն ենթարկեսցին միշտ և ամենևին յամենայնի վերատեսչութեանն, այցարարու-

թեանն և ուղղաւորութեանն»: Մխիթարյանները, չբավականալով եպիսկոպոսի արտոնագրով, դիմում են Մարիա Թերեզա կայսրուհուն՝ նրան ևս հաստատել տալու համար իրենց վանատունը և հարկերից ազատ լինելու համար: Ալպոյաճյանը, սակայն, նկատում է, որ ինչպես երևում է, «չէ հաջողած այս ծրագիրը, վասնզի լատին կղերին ձգտումներուն համապատասխան չէր ան...»: «Այս դպրոցները կկորսնցնեին իրենց հայեցի նկարագիրը, որքան կխորանար գաղութին մեջ կաթոլիկությունը և լատին կղերը ձեռք կառնե դաստիարակության գործը կամ անոր կմիջամտե իր ապագայանցնող ոգիովը»¹⁹⁶:

Ահա այս էր Տրանսիլվանիայի հայերի դրույթունը ԺԸ դարի վերջում: Հայերի մղած այս երկարատև ու համառ պայքարը իրենց ազգային ինքնությունը եպիսկոպոսությունը վերականգնելու համար, հիմնականում արդյունք էր այն բանի, որ հայերը Տրանսիլվանիայում չձանաչվեցին իբրև հայազգիներ և ընդունված երեք մեծ ազգությունների նման ուրույն ազգություն կազմելու իրավունք չունեցան: Ազգերին բռնի ձուլող կայսերական այդ խառնարանում, հակառակ հայերի դիմումներին, կայսրը ի վերջո 1781 թվականին մերժեց նրանց պահանջը, պատասխանելով, որ «...չուզէյ օր ալ շատ Արտեալին մէջ նաճիօնալիզմուշ գտվի»¹⁹⁷, այսինքն, որ ինքը չի ցանկանում Տրանսիլվանիայում շատ ավելի ազգություններ գտնվեն: Ահա թե ինչու հայերին իրենց ազգությունը և ամբողջականությունը այս կամ այն կերպ պահպանելու համար մնացել էր միայն իրենց նախկին հայաժես եպիսկոպոսության վերականգնումը: Սակայն, ինչպես տեսանք, այս ուղղությամբ երկար տարիների նրանց մղած պայքարը ապարդյուն էր անցել, իսկ երկրում, հատկապես հայկական կենտրոններից դուրս ցրված հայերի մի ստվար մասը, դարձել էր լատինաժես և դատապարտվել էր ձուլման: Ահա թե ինչու ազգային եպիսկոպոսության վերականգնման խնդիրը մշտապես միացող հարց էր դարձել Տրանսիլվանիայի հայերի համար և ժամանակ առ ժամանակ նրանք ոգի ի բոլին մաքառում էին իրենց իրավունքների վերականգնման համար:

(Շարունակելի)

¹⁹³ Հ. Գ. Գովրիկյան, «Հայք յնդիսաբեթոպոլիս», Բ, էջ 30 և այլն:

¹⁹⁴ Նույն տեղում, Գ, էջ 430:

¹⁹⁵ Chr. Lucaksl, նշված աշխատությունը, էջ 129:

¹⁹⁶ Ա. Ալպոյաճյան, «Պատմություն հայ դպրոցի, Ա, Կահիրե, 1946, էջ 593: Հմմտ. Հ. Ղ. Տալան, «Մարդիկ...», էջ 157—158, 183:

¹⁹⁷ Հ. Գ. Գովրիկյան, «Հայք յնդիսաբեթոպոլիս», Բ, էջ 235: